

About the French experience of constitutional reforms

Shukhrat ERGASHEV¹

Institute of History at the Academy of Sciences of Uzbekistan

ARTICLE INFO

Article history:

Received March 2023

Received in revised form

15 April 2023

Accepted 25 April 2023

Available online

15 May 2023

Keywords:

Uzbekistan,
constitution,
reform,
France,
Fifth Republic,
de Gaulle.

ABSTRACT

Large-scale constitutional reforms implemented in Uzbekistan require studying the constitutional experience of advanced countries along with the long history of national statehood. The experience of France as a country with a long history of constitutionalism, which created one of the first examples of modern bourgeois statehood is of great importance.

2181-1415/© 2023 in Science LLC.

DOI: <https://doi.org/10.47689/2181-1415-vol4-iss3/S-pp57-63>

This is an open access article under the Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ru>)

Конституциявий ислохотларнинг Франция тажрибаси ҳақида

АННОТАЦИЯ

Калит сўзлар:

Ўзбекистон,
конституция,
ислохот,
Франция,
Бешинчи Республика,
де Голль.

Ўзбекистонда амалга оширилаётган кенг миқёсли конституциявий ислохотлар миллий давлатчиликнинг узоқ тарихи билан бир қаторда илғор мамлакатларнинг конституциявий тажрибасини ҳам ўрганишни тақозо этади. Франциянинг замонавий буржуа давлатчилиги илк намуналаридан бирини яратган, конституционализмнинг узоқ тарихига эга бўлган мамлакат сифатидаги тажрибаси муҳим аҳамията эга.

¹ PhD, Senior researcher, the Institute of History at the Academy of Sciences of Uzbekistan.

О французском опыте конституционных реформ

АННОТАЦИЯ

Ключевые слова:

Узбекистан,
конституция,
реформа,
Франция,
Пятая республика,
де Голль.

Масштабные конституционные реформы, проводимые в Узбекистане, требуют изучения конституционного опыта передовых стран наряду с многолетней историей национальной государственности. Важен опыт Франции как страны, создавшей один из первых образцов современной буржуазной государственности и имеющей длительную историю конституционализма.

Бугун жаҳонда иқтисодий ва маданий глобаллашув жараёни билан бир қаторда турли сиёсий тизимларнинг унификациялашуви ҳам юз бермоқда. Бир пайтлар фақат либерал-демократик мамлакатлар сиёсий тизимларига хос бўлган умумий сайловлар, президент бошқаруви, парламентаризм, муҳолифатчи сиёсий партияларнинг очиқ фаолияти ва фуқаролик жамияти каби тушунчалар бугун умуминсоний характер касб этиб, дунёнинг кўпчилики давлатларида сиёсий тизимлар фаолиятининг муҳим шартига айланиб қолди.

Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёев ташаббуси билан республикада амалга оширилиши кутилаётган конституциявий ислохотнинг асосий мазмуни “давлат – жамият – шахс” тамойилидан “шахс – жамият – давлат” тамойилига ўтишни аввало фуқароларнинг эркинлиги ва ҳақ-ҳуқуқларини таъминлаш, жамиятда шахснинг эркин ривожланиши учун кенг имкониятлар яратишга, фуқароларнинг ижтимоий ҳимояланганлик даражасини янада кучайтириш ва “Янги Ўзбекистон – ижтимоий давлат” тамойилини конституцияда мустаҳкамлаб қўйиш кабиларга қаратилган.

Шу ўринда конституционализм ривожланишининг узоқ тарихига эга бўлган мамлакатлар, масалан, Франция тажрибасига мурожаат қилиш бизда жамият олдида турган вазифаларни, таклиф қилинаётган конституциявий ислохотларнинг моҳиятини англашга ёрдам бериши мумкин. Зотан, “Ҳозирги даврда Ўзбекистон ва Франция олдида турган вазифалар ва амалга оширилаётган кенг қўламли демократик ислохотларнинг муштарак хусусиятларга эга экани ва бу ўзгаришлардан кутилаётган натижалар ҳам кўп жиҳатдан ўхшаш эканини инобатга оладиган бўлсак, мамлакатларимиз ўртасидаги ҳамкорлик янада муҳим аҳамият касб этади” [1].

Франция демократик сиёсий тизимнинг илк намуналарини яратган мамлакатлардан бири ҳисобланади. 1789 йилги Буюк француз инқилоби олға сурган Озодлик, Тенглик, Биродарлик ғоялари ва қабул қилинган “Инсон ва фуқаро ҳуқуқлари декларацияси” бугун ҳам ўзининг умуминсоний ва тарихий аҳамиятини йўқотмаган.

Буюк француз инқилоби Франциянинг янги, инқилобий тарихини ҳам бошлаб берди. Кейинги бир аср давомида Франция яна бешта инқилобни бошдан кечирди, тўрт марта республика, икки марта империялар таъсис этилди. Кўплаб мағлубиятларга қарамасдан, француз халқи бутун дунёга ўз озодлиги ва эрки учун курашган миллат сифатида уларга албатта эришишини намоиш қилди. Шу маънода французлар учун озодлик шунчаки шиор эмас, асрлар давомида шаклланган миллий қадриятга айланиб қолди.

Шу сабабли Франциянинг конституциявий тарихи, айниқса 1958 йил Шарль де Голль асос солган Бешинчи Республиканинг тарихий тажрибаси бугун ҳам алоҳида аҳамият касб этади. Зотан, ундаги кучли президентлик бошқарувига асосланган сиёсий тизим жамиятдаги долзарб муаммоларни тезкор ҳал қилиши билан бирга, бундай тизимда авторитаризм хавфи мавжуд бўлишини ҳам кўрсатиб берди. Бундай хавфнинг ривожланаётган мамлакатлар сиёсий тизимларида ҳам мавжудлиги муаммонинг бугун ҳам жуда долзарблигини белгилаб беради.

Ўзбекистон Республикаси мустақиллиги эълон қилингандан сўнг жорий қилинган кучли президентлик бошқаруви ўтиш давридаги иқтисодий, ижтимоий муаммоларни ҳал қилишда, янги давлатни шакллантириш ва унинг хавфсизлигини таъминлашда муҳим ижобий роль ўйнади. Аммо бу тизимдаги кучли президентлик бошқаруви ҳам Франциядаги сингари авторитаризм унсурлари билан уйғунлашиб кетганлиги ҳамда демократик ривожланиш йўлида жиддий тўсиққа айланганлиги жамиятда кенг кўламли ислохотларга эҳтиёжни келтириб чиқарди. 2016 йилдан бошланган шундай жараёнлар бугунга келиб кенг миқёсли конституциявий ислохотларнинг муқаррарлигини белгилаб берди.

Ислохотлар жараёнида, конституцияга киритиладиган қўшимча ва ўзгаришларни муҳокама қилишда бошқа мамлакатларнинг шундай тажрибасига ҳам мурожаат қилинди. Айниқса, Францияда Таъсис мажлиси томонидан 1789 йил 26 август куни қабул қилинган “Инсон ва фуқаро ҳуқуқлари Декларацияси”нинг бир қатор бандлари ҳозиргача ўз аҳамиятини йўқотмаган.

Бу Декларация 1776 йил 4 июлда Шимолий Америкада қабул қилинган ва АҚШ давлатига асос солган ҳужжатнинг мантиқий давоми бўлиб, умумжаҳон миқёсида тарихий аҳамият касб этди. Бу ҳужжат 17 моддадан иборат бўлиб, унинг 3-моддасида миллат ҳокимиятнинг олий манбаи, деб эълон қилинди [2]. Ҳужжатда инсон ҳуқуқлари, барча фуқаролар тенглиги, эркинлиги ва бахт-саодати эътироф этилди. Унинг 1-моддасида: “Одамлар озод ва тенг ҳуқуқли бўлиб туғилдилар ва шундай бўлиб қоладилар. Ижтимоий фарқ фақат умумий фойдага асосланиши мумкин”, дея таъкидланди. Декларациянинг мазмундор ўғитлари бугун фақат тарихий сана муносабати билан ёдга олиш лозим бўлган муҳтарам ўтмишнинг ягона овози сифатида жарангламайди. У XX асрнинг даҳшатларини бошдан кечирган ва янги ҳалокатлардан сақланишга умид қилаётган замонавий кишининг ҳам қалби ва шуурига катта таъсир кўрсатади [3].

Мазкур ҳужжат ўз замонасида чинакам жасорат ва инқилоб тимсоли бўлиб, кейинги 200 йилдан кўпроқ вақт давомида Европа демократлари ва либераллари учун асосий қонунлар мажмуаси бўлиб келмоқда. Бу фикрнинг исботи сифатида шуни айтиш лозимки, бу Декларация Францияда 1791, 1793, 1795 йиллари қабул қилинган конституцияларнинг муқаддима қисмларида ўз аксини топди. Шу билан бирга “Инсон ва фуқаро ҳуқуқлари Декларацияси” Франциянинг 1946 йилда қабул қилган IV Республика ва 1958 йилда ишлаб чиқилган V Республика конституцияларининг преамбуласи учун асос қилиб олинди [4].

“Инсон ва фуқаро ҳуқуқлари Декларацияси” ва унинг асосида БМТ томонидан 1948 йил декабрда қабул қилинган “Инсон ҳуқуқлари Декларацияси” жуда кўплаб давлатлар, жумладан, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси учун ҳам фундаментал асослардан бири бўлиб хизмат қилди. Масалан, Декларациянинг 2-моддасида: “Ҳар қандай сиёсий иттифоқнинг мақсади – инсоннинг табиий ва ажралмас ҳуқуқларини таъминлаш. Уларга – озодлик, мулк, хавфсизлик ва зулмга

қаршилик қилиш ҳуқуқлари киради”, ва 3-моддасида: “Миллат суверен ҳокимиятнинг манбаидир. Ҳокимиятга, агар у миллат томонидан берилмаса, ҳеч қандай ташкилот ёки битта шахс эгалик қила олмайди” [5] дейилган бўлиб, бу моддалар мазмуни 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 7-моддасида: “Халқ давлат ҳокимиятининг бирдан бир манбаидир”, 10-моддасида: “Ўзбекистон халқи номидан фақат у сайлаган Республика Олий Мажлиси ва Президенти иш олиб бориши мумкин. Жамиятнинг бирон-бир қисми, сиёсий партия, жамоат бирлашмаси, ижтимоий ҳаракат ёки алоҳида шахс Ўзбекистон халқи номидан иш олиб боришга ҳақли эмас” [6], деган мазмунда ўз аксини топган.

Франция 1789 йили тараққиётнинг инқилобий йўлини танлагандан бери ўтган вақт давомида давлат тизимини такомиллаштириш бўйича кўплаб ишлар амалга оширилди. Янги ва Энг янги даврда 17 та конституция қабул қилинди. Шу сабабли таниқли француз ҳуқуқшунос профессори Марсель Прело образли қилиб айтганидек, илмий адабиётларда Францияни “конституциялар лабораторияси”, французларни эса “конституциянинг буюк истеъмолчилари” дейишади [7]. Ҳозир амалда бўлган Франция Республикаси Конституцияси мамлакат тарихида биринчи марта халқ референдумида қабул қилинди ва Бешинчи Республика тузилганлигини қайд этди.

Жазоир инқироzi тўлқинида 1958 йили Шарль де Голль Франция ҳукуматининг бош вазири бўлди ва 1 июнда Миллий мажлис томонидан унга янги конституцияни ишлаб чиқиш учун олти ой муддатга фавқулодда ваколатлар берилди. Илгари голлчилар томонидан ишлаб чиқилган, аммо парламентда маъқулланмаган конституцион ислохот ғоялари 1958 йил 28 сентябрда умумхалқ референдумида қабул қилинган Франция Конституция-сига кўшилди. Бу воқеа ҳозиргача мавжуд бўлган Франция Бешинчи Республикасининг бошланиши бўлди [8].

Албатта, 1958 йилги конституция ўзининг замонавийлиги ва бошқа кўплаб жиҳатлари билан ажралиб туради. Бу ўзига хослик конституцияни қабул қилиш жараёнидаёқ бошланган эди. Агар конституцияни тайёрлаш жараёни де Голлнинг шахсий режими шароитида юз берган бўлса, уни қабул қилиш, юқорида айтилганидек, илк бор умумхалқ референдуми орқали амалга оширилди.

1958 йил июнь ойидан бошлаб 1959 йил январь ойигача бўлган 7 ойлик муддат мобайнида Франция V Республикасининг сиёсий тузилиши қандай бўлиши кераклиги Шарль де Голль ва унинг тарафдорлари томонидан белгилаб берилди. 1946 йилги Франция Конституцияси эски ҳисобланиб, унинг ўрнига янги конституция ишлаб чиқиш назарда тутилди. Янги конституция учун 5 та тамойил асос қилиб олинди [9]. Улар қуйидаги тамойиллар эди:

Биринчиси, умумхалқ сайловларида овоз бериш ҳуқуқи қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятларнинг манбаи бўлиб хизмат қилиши керак.

Иккинчиси, ижро этувчи ҳокимият билан қонун чиқарувчи ҳокимият бир-биридан ажралган бўлиб, ҳукумат ва парламентнинг ҳар бири ўз маъсуллиги асосида хизмат вазифасини бажаради.

Учинчиси, ҳукумат парламент олдида ҳисобдор ва маъсулдир.

Тўртинчиси, суд ҳокимияти мустақил бўлиб фуқароларнинг асосий эркинликларини таъминлайди. Бу эркинликлар 1946 йил Конституция-сининг дебочасида ва 1789 йил қабул қилинган Инсон ва фуқаро ҳуқуқлари Декларациясида қайд этилган бўлиб, янги Конституцияда ҳам ўз аксини топади.

Бешинчиси, Конституция аҳолининг республика билан муносабатларини ўрнатиши лозим ва Республика асосини халқнинг ўзи ташкил этади [10].

Табиийки, ишлаб чиқилган конституция лойиҳаси референдумга қўйилиши назарда тутилган эди. Ҳукуматга раислик қилаётган Шарль де Голль конституцияни ишлаб чиқишда асосий кўрсатмаларни бериб турди. Конституциянинг илк лойиҳасини ишлаб чиқиш учун Шерль де Голль 1799 йил 23 декабрь, 1802 йил 24 август ҳужжатларини кўриб чиқиб, улардан максимал даражада фойдаланишни тавсия этди. Маълумки 1799, 1802 ва 1804 йилларда қабул қилинган конституциялар Наполеон Бонапарт ҳукмронлиги даврида ишлаб чиқилган бўлса, 1852 йилги Конституция Луи Наполеон даврида, 1851 йил 2 декабрдаги давлат тўнтаришидан кейин қабул қилинган эди. Шу маънода Бешинчи Республика Конституцияси ўзида француз буржуа давлатчилиги анъаналарини тўлиқ акс эттирди. Бешинчи Республика Асосий Қонунини ишлаб чиқишда XIX аср француз монархистик конституцияларидан ҳам бир қатор ўнг институтлар олинди. С.Арнонинг Бешинчи Республика Конституцияси “ҳар жойдан бир шингил” тамойили асосида яратилди, деган фикрига қўшилса бўлади [11].

1958 йил 28 сентябрда бўлиб ўтган референдум қуйидаги натижаларни берди: конституция лойиҳасини ёқлаб 79,25 фоиз, унга қарши 20,75 фоиз киши овоз берди. Конституция лойиҳасига қарши овоз берганлар асосан Франция коммунистик партияси тарафдорларидан иборат эди. Конституция 1958 йил 4 октябрдан бошлаб кучга кирди ва мамлакатнинг асосий қонуни бўлиб қолди [12]. Конституция ҳукумат органи – “Журналь Офисье”нинг 5 октябрь сонидан чоп этилди.

1958 йилги Конституция билан дастлабки танишиш ёки уни демократия қуриш йўлига яқинда ўтган давлатлар конституцияларининг матни билан энгил солиштириш оммавий ҳокимиятни ташкил қилишнинг француз модели ортиқча мураккабликлар, чалкашликлардан иборат ва яқунламагандай туюлади.

Аммо бу ерда бир қанча омилларни ҳисобга олиш лозим.

Биринчидан, Франция конституциялари бу мамлакат конституцион тарихининг аввалидан бошлаб прагматик нуқтаи назардан қаралган. Бу фақат олий идеаллар рўйхати бўлиб хизмат қиладиган рамзий характердаги акт эмас, бевосита ҳаракат учун ҳужжат бўлиб, унга асос сифатида мурожаат қилиш мумкин.

Иккинчидан, матндаги номуносивблик муаммонинг долзарблигини акс эттиради ва француз жамияти уни Асосий қонунда мустаҳкамлаб қўйишни жуда муҳим деб ҳисоблайди. Шу сабабали 1958 йилги Конституция француз давлатчилиги ривожланишининг шу даврдаги муаммоларига жавоб сифатида пайдо бўлди.

Учинчидан, Франция ўзининг демократик конституцион тарихини ёзишни 1958 йилда бошлаган эмас. Бундан ташқари, бу даврда унинг ҳудудида Европа мамлакатларининг ривожланиш мантиғидан кескин фарқ қилган, совет тузумига ўхшаган, қандайдир янги тамойиллар асосидаги муқобил сиёсий реалликни яратиш учун муваффақиятли уриниш бўлган эмас. Яъни, Франциянинг конституцион тарихини узлуксиз жараён сифатида қабул қилиш мумкин, у сўнгги икки ўн йилликда ўзларининг демократик конституцияларини қабул қилган Африка, Яқин Шарқ ёки Шарқий Европа мамлакатлари сингари оқ варақдан бошланиши шарт эмас.

1958 йилги Конституция Францияни Европа ва дунёнинг буюк давлати деб ҳисоблаган де Голль тарафдорлари бошчилигидаги ўнг марказчи партия-лар фаолиятининг маҳсули бўлди. Учинчи ва Тўртинчи республикалардаги ўта парламентпараст режимлар келтириб чиқарган сиёсий режимнинг аянчли даражада кучсизлиги энди ватанпарвар лидер ва миллат доҳийсининг кучи билан енгиб ўтилиши керак эди. Аввалги француз монархларининг халқ учун бегона тарихи, Петэн диктатураси ва қўшни Европа мамлакатларидаги фашист лидерларининг доҳийпарастлиги узоқ вақт французларни кучли лидер ғоясидан узоқлаштириб келди. Бироқ, тарқоқ ва асосан сўл партияларнинг урушдан кейин мамлакат олдида турган янги муаммоларни ҳал қилишга лаёқатсизлиги де Голлнинг “республика монархияси” ҳақидаги сўзларига ишонч бахш этди [13].

Ҳозир жаҳонда юз бераётган глобал тектоник жараёнлар XX аср ўрталаридаги ҳолатни бир қадар такрорламоқда – дунёда ўз таъсирига эга бўлиш учун йирик кучлар ўртасида курашнинг янги босқичи бошланди. Шундай шароитда фуқароларнинг ҳуқуқий эркинлиги ва ижтимоий ҳимояланганлигини таъминлаш, уларни конституцияда белиглаб қўйиш мамлакат мустақиллигини мустаҳкамлаш, жамиятни жипслаштириш мақсадларига хизмат қилади.

Ўзбекистондаги конституциявий ислохотларнинг инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тизимини, давлатнинг миллий қадриятларини ва миллий ўзликни мустаҳкамлашга, “Янги Ўзбекистон – ижтимоий давлат” тамойилини конституциявий норма сифатида эътироф этишга қаратилганлиги республикамизда “инсон қадри учун” устувор тамойилини ҳаётга тўла татбиқ этиш, ҳуқуқий ва ижтимоий давлатни ривожлантириш, демократик институтларни мустаҳкамлаш ва инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишга хизмат қилади ҳамда фуқароларнинг Ватанимиз келажагига бўлган ишончини мустаҳкамлайди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Мирзиёев Ш.М. Ақл-идрок овози // Макрон Э. Революция. – Т.: “Ўзбекистон” НМИУ, 2019. Б. 5.
2. Les Constitutions de la France depuis 1789. – P., 1970. P. 33 – 34.
3. Киссель М.А. Принципы 1789 года (Генезис и первое применение). / Вопросы философии. № 10 1989. С. 73.
4. Les Constitutions de la France depuis 1789. – P., 1970. P. 371 – 374; Les institutions la Veme Republique – P., 1994. P. 18.
5. Декларация прав человека и гражданина, принятая Национальным Собранием 26 августа 1789 г. https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/France/XVIII/1780-1800/Dokumenty_fr_rev_1789/text.htm (27.10.2022 й.)
6. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. <https://lex.uz/docs/20596> (27.10.2022 й.)
7. Юбко В.А. Конституционная эволюция во Франции. <http://www.studiapolitologiczne.pl/-,115819,0,2.html> (мурожаат санаси: 19. 06. 2022)
8. Шевердяев С.Н. Организация государственной власти и разделение властей во Франции. // Организация государственной власти в России и зарубежных странах. Учебно-методический комплекс / Рук. авт. кол. и отв.ред. проф. Авакьян С.А. – М.: Юстицинформ, 2014. С. 355.
9. История Франции в трех томах. Т.3. – М., 1973. С. 418 – 419.
10. Les Constitutions de la France. – P., 1970. P. 411.

11. Юбко В.А. Конституционная эволюция во Франции. <http://www.studiapolitologiczne.pl/-,115819,0,2.html> (23.06.2022).
12. Арзаканян М.Ц., Ревякин А.В., Уваров П.Ю. История Франции. – М.: Дрофа, 2005. С. 631.
13. Шевердяев С.Н. Организация государственной власти и разделение властей во Франции. // Организация государственной власти в России и зарубежных странах. Учебно-методический комплекс / Рук. авт. кол. и отв.ред. проф. Авакьян С.А. – М.: Юстицинформ, 2014. С. 356.